

Hij wordt een Jacobijnse 'man van links', een patriotisch revolutionair. Zo wordt hij ook door Kamenev en door Gramsci geïnterpreteerd; de raadgevingen aan de Prins worden er raadgevingen aan de revolutionaire voorhoedepartij. Interessant is dat juist binnen die marxistische traditie de anti-Machiavellanen tot het kamp der overwinnaars behoorden. Zo behoort Visjinski, dé architect van het Stalinistisch rechtssysteem en centrale figuur in de monsterprocessen uit de dertiger jaren tot de grote tegenstanders van Machiavelli, die als een subversief figuur wordt beschouwd. Onder Stalin valt het werk van Machiavelli onder de censuur. Het illustreert precies de ambigue betekenis van diens raadgevingen aan de Prins; zij vormen tegelijk een spiegel voor iedere machthebber en doorprikken diens legitimiteitsaanspraken door de 'geheimen van de macht' te reveleren.

In een laatste hoofdstuk geeft Ehnmark zijn persoonlijke interpretatie van Machiavelli, naast de 'cynische' en de 'jacobijnse'. Die duiding is beïnvloed door "de ondergang van de bij uitstek belangrijkste radicale onderneming van de twintigste eeuw, het socialisme, het slechte laatste bedrijf van een stuk dat mijn generatie heeft geënthousiasmeerd" (p. 141). Machiavelli is niet op zoek naar een moraal in de geschiedenis, maar naar de geschiedenis van een moraal; de moraal - de utopie - van het einde van het politieke en haar wederwaardigheden. Hij laat zien dat er geen *eschaton* is en dat precies het geloof in het *eschaton* telkens opnieuw nieuwe machthebbers legitimeert. "Machiavelli begreep wat iedereen die droomt over een samenleving zonder Staat niet heeft begrepen, dat juist daar, door de droom, dat wil zeggen : door na te laten je op alle eventualiteiten voor te bereiden om in geval van nood de macht het hoofd te kunnen bieden, de ergste onderdrukking kan ontstaan. De utopie van het einde van de politiek heeft altijd in het voordeel van de tirannen gewerkt" (p. 165). Machiavelli ontmaskert de macht ook daardoor dat hij aantoonde dat de macht nooit eindigt, maar steeds herboren wordt, onvernietigbaar is en bovendien maar beperkt veranderbaar. "Zijn grote, doorlopende thema...is dat je je niet kunt ontdoen van macht zonder macht te creëren, als tegenmacht, maar dat je macht niet kunt creëren zonder de gevangene ervan te worden" (p. 168).

Ehnmarks benadering én interpretatie van Machiavelli is zowel origineel als actueel. Het is de grote verdienste van zijn boek dat hij er bovendien in geslaagd is ze te presenteren op een spannende en zeer leesbare manier. *De Geheimen van de Macht* is, kortom, een boek dat ik zowel vanuit ideeënhistorisch, als vanuit politiektheoretisch perspectief wil aanraden.

Koen RAES

* * *

OOST-EUROPA

A.P. van Goudoever (red.). *Oost-Europa in het verleden*. (Liber amicorum Z.R. Ditrich). Groningen, Wolters-Noordhoff/Forsten, 1987, 262 blz. fl.60,- ISBN 90 6243 087 2.

Terwijl de relaties met de Sovjetunie worden geïntensifieerd en allerwege de belangstelling voor de ontwikkelingen in Oost-Europa toeneemt, valt in Utrecht het merkwaardige besluit om de leerstoel voor Oosteuropese geschiedenis aan de Rijksuniversiteit op te heffen. De eerste en laatste hoogleraar prof. Z.R. Ditrich heeft inmiddels afscheid genomen en zijn vrienden en leerlingen boden hem bij deze

gelegenheid een lezenwaardig *Liber amicorum* aan, een bundel met dertien bijdragen.

In een voorwoord wijst A.P. van Goudoever op het veelomvattende werk van Dittrich, die in 1948 zijn vaderland Tsjecho-Slowakije ontvluchtte. Hoe veelzijdig het wetenschappelijk oeuvre van deze hoogleraar is, blijkt uit de aan het boek toegevoegde bibliografie van Dittrichs publicatie.

De bijdragen in deze bundel zijn in drie groepen onderverdeeld : 1. Russische ideeëngeschiedenis. 2. Geschiedenis van de internationale betrekkingen. 3. Geschiedenis van Tsjecho-Slowakije.

Het boek opent met een artikel van Wil van den Bercken 'Godsdienst en nationalisme in de Russische ideeëngeschiedenis van de negentiende eeuw', een belangrijk historisch en tegelijk actueel onderwerp. Centraal in deze beschouwing staat immers de verhouding van Rusland tot Europa in het negentiende-eeuwse Russische denken. De toewending van Rusland naar Europa, bewerkstelligd door Peter de Grote, leidde in de negentiende eeuw tot bewogen discussies over het karakter van de Russische cultuur en zijn verhouding tot de Europese. Hoewel de culturele bovenlaag in de Russische samenleving zich van de kerk had vervreemd, speelde in deze discussies de positie van de Russische orthodoxie een belangrijke rol. Tegenover de overwegend anti-Europese slavofielen stonden de op Europa gerichte westerlingen (zapadniki). Volgens één van de bekendste slavofielen Aleksej Chomjakow is de Russische orthodoxie de meest authentieke vorm van christendom en vanuit deze overtuiging beoordeelt hij ook de verhouding van Rusland tot Europa. In het rooms-katholicisme is volgens Chomjakow het eenheidsprincipe eenzijdig ontwikkeld ten koste van de vrijheid, in het protestantisme is het omgekeerde het geval. In het Russische christendom daarentegen vormt het individuele denken en het sociale gevoelen een eenheid, de samenleving wordt gezien als een organisch geheel (veel van deze opvattingen zijn ontleend aan Duitse denkers!). Een belangrijk element in de visie van de slavofielen is hun lofprijzing van de 'mir' de collectieve boerengemeenschap als mogelijke basis van een nieuwe maatschappij.

Uitvloeisel van de slavofilie is het panslavisme, vertegenwoordigd onder meer door Nikolaj Danilevski, Michail Katkov en Fjodor Dostojevski. Hun ideaal was de verbreiding van de Slavische cultuur in Europa, de aansluiting van Polen, Tsjecho-Slowakije bij Rusland, de bevrijding van de christelijke Balkanvolken en als uiteindelijk doel de verovering van Constantinopel. Het panslavisme ging wel voorbij aan het feit dat Polen, Slowaken en Kroaten overwegend tot de rooms-katholieke kerk behoren en dus de suprematie van de Russisch-orthodoxe kerk zouden afwijzen.

Tegenover dergelijke slavofiele en panslavistische geluiden verhieven de 'westerlingen' (Belinski, Herzen, Granovski) hun stem. Zij verwierpen de mythe van het 'Heilige Rusland' en kritiseerden het obscurantisme van de Russische kerk en haar steun aan anachronistische instituties als de lijfeigenschap en de autocratie. Alexander Herzen, de eerste belangrijke socialistische denker, ontkent dat - zoals de slavofielen menen - de Russen van nature christelijk zijn. In feite waren de deels atheïstische 'westerlingen' voorstanders van de Europese oriëntering van Peter de Grote. De slavofielen daarentegen meenden dat het regime van Peter een breuk in de continuïteit van de Russische geschiedenis had gebracht.

Een geheel aparte plaats neemt de bekende filosoof Vladimir Solovjov (1853-1900) in, een 'westerling' met een sterke oecumenische gezindheid. Hij kritiseert de slavofielen en panslavisten en ook Dostojevski om zijn opstelling tegen joden, Polen, Fransen, Duitsers, rooms-katholieken en protestanten. Solovjov wil een gelijkwaardige integratie van Rusland in Europa, een bondgenootschap van tsaar en paus, een hereniging van de kerken. Hiermee keert hij zich tegen het diep gewortelde nationalisme. Maar

evenzeer distancieert deze mystieke denker zich van de overwegend atheïstische 'Westerlingen'. Volgens Solovjov betekende de oriëntatie van Peter de Grote op Europa een morele en religieuze daad van nationale zelfkritiek en een erkenning van de waarde van andere Europese volken. Ik kan uit het essay van Van den Bercken slechts enkele punten aanstippen, naar ik hoop voldoende om aan te tonen, dat het hier om een belangrijke bijdrage gaat.

B. Naarden vraagt aandacht voor het probleem, dat de na de Tweede Wereldoorlog veelgelezen Russische emigranten de historicus M.I. Rostovtzeff (1870-1952) en de socioloog Pitirim Sorokin (1889-1968) thans vrijwel zijn vergeten. Rostovtzeff schreef zijn bekende *Social and economic history of the Roman empire* onder de indruk van de diep ingrijpende gebeurtenissen in Rusland in 1917. Er zijn ongetwijfeld parallellen te trekken tussen de ondergang van het oude Rome en die van het achterlijke, autocratische Rusland. De Westerse wereld van de jaren twintig meende, dat in Rusland de barbaren hadden overwonnen en een vergelijkend relaas over de ondergang van het oude Rome kon daarom op een grote belangstelling rekenen. Nu heeft het schouwspel van opkomende en ondergaande beschavingen aan fascinatie ingeboet en hedendaagse historici laten zich niet inspireren door de Russische revolutie. Ik zou hierbij nog willen aantekenen, dat los van het gebeuren in Rusland, veel historici geboeid waren door het thema van de opkomst en het verval van beschavingen: Danilevski, Spengler, Toynbee, Romein.

De socioloog Sorokin, eveneens een geëmigreerde Rus, vóór de oorlog lid van de partij van de Socialisten-Revolutionairen (door de bolsjewiki geliquideerd), heeft de sociologie ongetwijfeld nieuwe impulsen gegeven. Tegelijk echter bevatte zijn sociologische visie vele subjectieve en tijdgebonden elementen. Hij bleef gefascineerd door het menselijk gedrag in crisissituaties zoals dit tot uiting kwam in de Russische revolutie. Voor hem persoonlijk betekende de revolutie van 1917 een morele en geestelijke katharsis. Belangrijk element in zijn werk is de tegenstelling tussen 'sensate and ideational Weltanschauungen'. Volgens Sorokin leven wij nu in een periode waarin zintuiglijke waarden overheersen, maar deze zal afgewisseld worden door een nieuwe era, waarin de mens meer op het geestelijke zal zijn gericht. Naarden concludeert: "Sorokin was in staat om de snel wisselende actualiteit onder te brengen in een stabiel kader dat niet alleen een sociologisch-historisch, maar zelfs een religieus-kosmische dimensie bezat" (pag. 56).

Ik kan uit dit veelzijdige werk slechts enkele onderwerpen vermelden. Het reeds genoemde panslavisme van Danilevski is het thema van een bijdrage van W.H. Roodbol. L. van Rossum schenkt aandacht aan de opvattingen van de socialisten over de positie van de boer. Hij toont aan dat de houding van de sociaal-democraten ten opzichte van de boeren sterk wisselde. Lenin heeft als eerste Europese marxist een bondgenootschap tussen arme boeren en stedelijk proletariaat bepleit. A.P. van Goudoever analyseert de Russische interventiepolitiek sedert de zeventiende eeuw. Voorts zijn er artikelen over de relaties van de Nederlandse Republiek met het Oostzeegebied, over Roemenië, Bulgarije en Tsjechoslowakije en de verhouding maoïsme en stalinisme. Het laatste onderwerp wordt behandeld door A. Stam, die reeds eerder twee boeken publiceerde waarin dit thema aan de orde komt: *Van Marx tot Mao* (1968) en *Opkomst en ontbinding van het wereldcommunisme* (1975). Stam toont aan, dat het Chinese communisme reeds lang vóór het conflict tussen het Sovjet- en het Chinese communisme, dus al in de jaren dertig, een eigen identiteit bezat, die slecht in het door Moskou geleide wereldcommunisme paste. De hieruit voortvloeiende spanningen bleven overdekt door de anti-Amerikaanse belangengemeenschap. Het maoïsme kan worden

beschouwd als een marxisme-leninisme, aangepast aan de Chinese verhoudingen. Hierin kende Mao een zo overheersende rol toe aan de boeren, dat het stedelijk proletariaat erdoor in het gedrang dreigde te komen. Latere verschillen in opvattingen (onder meer over de verhouding tot de Kwomintang) verscherpten het conflict.

Het moge duidelijk zijn, dat dit *Liber Amicorum* voor prof. Dittrich een belangrijke uitgave is.

Peter KRUG

* * *

VORMEN VAN RELIGIEUS LEVEN

M. van Uden, *Rouw, religie en ritueel*. Baarn. Ambo, & Schoten, Westland, 1988, 85 blz., 348 Bfr., ISBN 90 263 0925 2.

P.A. van Gennip (red.), *Deugd doet deugd. Deugd als brug tussen geloof en leven*. Baarn. Ambo, & Schoten. Westland, 1988, 65 blz., 248 Bfr., ISBN 90 263 0943 0.

Met een groeiend onbehagen heb ik het boekje van M. van Uden over rouw, religie en ritueel (uitgegeven in opdracht van het Katholiek Studiecentrum voor Geestelijke Gezondheidszorg) gelezen, omdat ik steeds maar meer de indruk kreeg dat de religieuze dimensie van de rouw en van het ritueel onder het psychologische gedoe verdween. Dit klinkt natuurlijk heel negatief, en men zou zich de bedenking kunnen maken dat ik helemaal geen oog zou hebben voor de problemen waarmee sommigen zitten die niet op een eigenlijke manier hebben kunnen rouwen. Deze moeilijkheden bestaan inderdaad, en ze mogen niet worden onderschat. Alleen heb ik toch vragen bij de hier aanwezige ideologie van de psycho-technologie. Het is alsof de rouwervaring en het hele domein van het religieuze voor de psychologische wetenschap opvorderbaar is. Van Uden is een wetenschapper die bij de aanvang van zijn boekje - in het verlengde van zijn proefschrift - zijn domein methodologisch goed afbakt en verantwoordt. Verder krijgt in de presentatie van de casussen de beschrijving van het materiaal een goede beurt; ook komen enkele verklaringen voor probleemgevallen aan bod. Het religieuze maakt hierbij nog wel eens de kans om als een diagnostisch middel te fungeren. Tenslotte krijgt het ritueel een therapeutische functie. Wie wat vertrouwd is met de fenomenologie van het religieus leven moet toch wel de wenkbrauwen optrekken als hij met het psychotherapeutisch boy-scoutisme van het laatste hoofdstuk over 'rouw-rituelen' kennismakt. Een illustratief citaat: "De term afscheidsrituelen geeft al aan dat het hier gaat om rouwproblematiek. Rouw beperkt zich in dit verband niet tot het verlies van een dierbare persoon, maar betreft ook het verlies van werk, status, vertrouwde omgeving en zo meer. Zelfs het niet afstand kunnen nemen van het eigen verleden kan object zijn van een zogeheten afscheidsritueel. Een dergelijk ritueel wordt in onderlinge samspraak tussen cliënt en hulpverlener ontworpen. Gezocht wordt naar een voor deze client meest geëigende vorm van afscheid nemen" (blz. 69). Men kan dit psycho-magie noemen of technische modellen uit de psychotherapie of hoe dan ook, maar met een ritueel, dat wezenlijk religieus is, in de zin waarin mensen als Rudolf Otto of Mircea Eliade - auteurs die in de bibliografie niet voorkomen - het religieuze beschrijven, heeft dit psychologische gedoe niets te maken, al geloof ik wel graag dat Van Uden in zijn psycho-activisme de beste bedoelingen nastreeft.

Uit de bundel *Deugd doet deugd*, onder redactie van Pieter Anton van Gennip